

INSTITUCIJE

Književnost postaje društvena činjenica onoga trenutka kada se njezini oblici počinju razmjenjivati u društvenoj komunikaciji. Bilo je to već u najdaljoj prošlosti pri prvim javnim pjevanjima ili pripovijedanjima, a posebice u starim kulturama kada se razvija svijest o književnosti kao specifičnoj društvenoj praksi. Ona uključuje autora i publiku, a potom medij kojim se književno djelo prenosi. Do izuma tiska bili su to pojedini ili kolektivni autori, govor ili pisanje na nekome prirodnom materijalu, dok je publika mogla biti organizirana u nekim privatnim ili na javnim za to određenim mjestima, npr. trgovima. S pojavom tiska i tržišta potreba za organiziranim književnim životom postupno pretvara književnost u instituciju s određenim pravilima i interesima, odnosno snagom i utjecajem. Do pojave građanskih društava književnost je privilegij uglavnom povlaštenih slojeva, pa se unutar njih organiziraju druženja na kojima književnost ima više ili manje zabavnu ulogu. S građanskom klasom izdvaja se i profesija pisca i drugih faktora vezanih uz knjigu, npr. izdavača, urednika, lektora, korektora, knjižara i sl.

U hrvatskoj kulturi prvi oblici organiziranoga književnog života mogu se naći u salonima bogataških renesansnih obitelji ili u akademijama. Neki dubrovački pjesnici osnovali su u 16. st. Akademiju složnih radi njegovanja jezika i književnosti, ali najpoznatija – nastala po uzoru na rimsku Arcadiju, koje su članovi bili i neki hrvatski pisci (npr. R. Bošković i R. Kunić) – bila je dubrovačka Akademija ispraznijeh. Cilj joj je bio da, između ostaloga, njeguje jezik i književni ukus, a mnogi njezini članovi dobili su svoje biografije u Crijevićevoj *Dubrovačkoj biblioteci*, npr. D. Ranjina, Dž. Bunić, Dž. Rastić, B. Betera i dr. Pod imenima akademija u 18. st. u Dalmaciji je na poticaj Venecije bilo osno-

vano više gospodarsko-književnih društava od kojih neka pod izmijenjenim imenima djeluju i u vrijeme francuske uprave.

Tako je u Splitu početkom 18. st. osnovana Academia Illyrica sa zadaćom da širi dobre knjige u hrvatskom jeziku, a vodio ju je knez Ivan Petar Marki (Marchi). U predgovoru prijevoda jedne francuske knjige Marki piše kako ne vidi načina “bolje uzgojiti i liplje uresiti naš jezik” nego “s prinešenjem od dobrih duhovnih knjig iz inih jezika u ovi naš slovinski”, te dodaje kako je “na tu plemenitu svrhu sastavila se jest u ovom našem gradu (u kojemu naizvršnije beside izgovaraju se) Akademia Illyrica iliti vam slovinska”.

Ovoj se splitskoj akademiji radovao i P. R. Vitezović te je pozdravio njezina predsjednika prigodnom pjesmom, a pomagao ju je i sam splitski nadbiskup Stjepan Cupilli, potomak mletačkih plemića. Štoviše, nadbiskup je hvali te se nada da će “po njoj jezik hrvatski postati sjajan i koristan”. Zbog akademije i naročito želje da tiska Della Belline i druge knjige odlučio je pokrenuti u splitskom sjemeništu tiskaru. U njoj bi štampao “knjige u jeziku ilirskom za dobrobit ove pokrajine (Dalmacije) i tolikih drugih pukova, koji govore ili razumiju taj jezik, a moraju inače prosjačiti iz Rima s mnogo troška”. No, mletačka vlada to nije dopustila, pa se i slovinska akademija ugasila.

S preporodom se taj proces nastavlja osnivanjem prvih javnih čitaonica, svojevrsnih klubova čitatelja, koje će odigrati važnu ulogu u modernoj povijesti. Prve su se čitaonice pojavile najprije u Engleskoj u 17. st. (Gentlemen’s Libraries, Library Societies, Reading Societies ili Book Clubs) te su bile namijenjene uglavnom višim društvenim slojevima, potom u Francuskoj uoči revolucije (Cabinets de lecture), a potkraj 18. st. i u njemačkim zemljama (Lesekabinett, Lesegesellschaft, Lekturkabinett, Leseverein) te u Italiji (Gabinetto di lettura i Casino). Širiti su se počele krajem 18. i u prvoj polovici 19. st. kada se sve više demokratiziraju te u njih zalazi i običan puk. Učeni građani, književnici, časnici, činovnici, svećenici i drugi u čitaonicama su čitali novine, časopise

i knjige te raspravljali o društvenim i političkim događajima, znanstvenim i književnim novostima i sl. Čitaonice su imale svoja pravila (statute), a demokracija i razvoj tiska idu u pravcu stvaranja posve otvorenih i besplatnih čitaonica s posebnim knjižnim fondom kao osnovom za rad prvih posudbenih knjižnica.

Isti su procesi tekli i u hrvatskim krajevima, pa se nakon privatnih druženja učenih i imućnih građana sredinom 18. st. u Zadru pojavila prva čitaonička udruga *Casino nobile*, potom u Šibeniku *Società del Casino*. U njima su se priređivale zabave, predavanja i plesovi te čitale novine i knjige, a ulazak je bio dopušten samo imućnim i uglednim građanima. Nakon što je izgradio zgradu riječkog kazališta koja je svečano otvorena 3. listopada 1805., riječki trgovac Andrija Ljudevit Adamić sljedeće je godine otvorio *Casino* u Rijeci, koji će biti aktivan sve do 1848.

Za Napoleonove uprave osnovana je u Zadru 1807. prva poznata čitaonica – *Gabinetto di lettura*, odnosno *Druxba* od scštenja. “*Kasina*” niču i u Splitu, Dubrovniku i Senju, a u Zagrebu je 1831. u kući Ljudevita Jelačića osnovan *Casino* koji je okupljao protivnike austrijske politike. Mnoga kasina, odnosno narodne čitaonice postaju tijekom preporoda središta za širenje ideja hrvatskih iliraca, žarišta nacionalnoga kulturnog, prosvjetnog i političkog djelovanja. U svojim statutima isticale su kao svrhu osnivanja “pouku i zabavu”, jer za rad takvih ustanova nije bilo potrebno dopuštenje Beča ili Pešte, već samo lokalnih vlasti.

Prva je takva čitaonica osnovana u siječnju 1838. u Varaždinu na poticaj M. Ožegovića (*Prijatelji našeg narodnog slovstva*), druga u ožujku u Karlovcu (*Čitateljstveno društvo slaveno-ilirsko*), a u srpnju iste godine u Zagrebu (*Ilirska čitaonica*). Evo kako *Utemeljenje Čitaonice u Zagrebu* u Danici 4. kolovoza 1838. obrazlažu njezini osnivači:

Buduć da je čitanje knjigah i novinah u današnje doba u čeloj prosvetjenoj Europi obće središstvo narodnoga izobraženja, naš pako glavni varoš Zagreb još nijedne občinstvu otvorene knjižnice ili druge podobne prilike neima; zato mi zdola podpisani s mnogobrojnom

domorodnom gospodom, spoznavši neobhodnu potrebu, složili smo po izgledu drugih znamenitih varošah društvo čitanja iliti čitaonicu...

Akcije Ilirske čitaonice, u kojoj je središnju ulogu imao grof. J. Drašković, odjeknule su u svim hrvatskim krajevima. Iste je godine osnovana čitaonica u Križevcima, pa u Bjelovaru i Samoboru (1843) i Osijeku (1844). U Bakru djeluje Građanski kasino (1845), a u Požegi i Novom Vinodolskom Narodna čitaonica te čitaonice u podružnicama Hrvatsko-slavonskoga društva u Đakovu i Krapini. Narodni kasino u Koprivnici osnovan je 1846. godine, a 1847. Narodna besjeda u Jablancu pokraj Senja. Sada je u Zadru osnovana Ilirsko-dalmatinska čitaonica (*Gabinetto di lettura illirico dalmata*), a u Dubrovniku se 1848. i 1849. spominje Narodna čitaonica (*Gabinetto di lettura*). Od 1848. radi čitaonica u Karlobagu, 1849. Narodna čitaonica u Novoj Gradiški, Slavonском Brodu i u Kotoru, a 1850. Narodna čitaonica riečka. Većina je čitaonica prestala djelovati za Bachova apsolutizma i otad počinje njihova preobrazba u knjižnice u okviru kojih će se, kao posebni odjeli, nalaziti čitaonice. S vremenom će čitaonička društva poprimati sve više obilježja i ulogu pučkih (narodnih) knjižnica nerijetko sačuvavši u svojem nazivu prvotni naziv "čitaonica".

Zagrebačka je Ilirska čitaonica bila generator brojnih promjena u nacionalnom životu, u prvome redu njegove institucionalizacije na gotovo svim područjima. Sva glavna, više-manje i danas aktivna gospodarska, kulturna, znanstvena, književna i druga strukovna društva nastala su ili su bila začeta u ovome razdoblju: Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo (1841), Matica ilirska (1842), Narodni muzej (1846), Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine (1850), Hrvatsko narodno kazalište (1860), Matica dalmatinska (1862), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1866), Društvo sv. Jeronima (1868), Hrvatski pedagogijsko-književni zbor (1871), Sveučilište (1874) i Sveučilišna biblioteka (1875), Društvo umjetnosti (1878), Hrvatsko naravoslovno društvo (1885), Društvo hrvatskih književnika (1900) i Hrvatsko novi-

narsko društvo (1910). U svima njima najneposrednije će biti uključen netko od peroroditelja.

Istini za volju, najstarija institucija bila bi Hrvatski glazbeni zavod, jer je osnovan 1827., međutim pod imenom Societas filharmonica zagrabiensis, koje je isprva javnosti bilo poznato kao Musikverein. Statut ovoga glazbenog društva izradio J. K. Wisner Morgenstern, a među osnovnim su ciljevima bili glazbena izobrazba i podizanje glazbenog ukusa članstva. Društvo je okupljalo uglavnom amatere i neke profesionalne glazbenike, a prvi je koncert održalo 18. travnja 1827. Dvadeset godina poslije društvo je promijenilo ime u Skladnoglasja društvo zagrebačko, a 1851. u Društvo prijateljah muzike u Zagrebu. Tada su Lj. Šplajt i V. Lisinski sastavili novi statut nacionalnog društva koje djeluje na “svestranom promicanju glazbene umjetnosti i nauke”. No, 1861. Sabor nije odobrio molbu Društva da glazbena škola preraste u konzervatorij, ali mu je dodijelio stalnu državnu pomoć uvjetujući to promjenom imena u Narodni zemaljski glasbeni zavod. Još će jednom mijenjati ime u Hrvatski zemaljski glasbeni zavod (1895), a od 1925. nosi današnje ime. Društvo se 1876. uselilo u vlastitu novosagrađenu zgradu u Gundulićevoj ulici, gdje se i danas nalazi.

Među počasnim članovima glazbenoga društva 1846. bio je i glasoviti mađarski skladatelj i pijanist F. Liszt (1846), a jedan od pokrovitelja bio je i nadbiskup J. Haulik. Haulik je bio inicijator i zajedno s ilircem D. Rakovcem jedan od utemeljitelja Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva (1841). Svrha mu je bila razvoj i unapređenje poljodjelstva, pa je Društvo počelo osnivati podružnice u većim mjestima, 1842. pokrenulo je Gospodarski list, a 1853. iniciralo te 1860. otvorilo Kraljevsko gospodarsko-šumarско učilište u Križevcima, preteču današnjega Poljoprivrednog instituta.

Osnivanje Glavnice s imenom Matice ilirske osnovana je 1842. i prva nacionalna kulturna institucija. Ovime su se Hrvati pridružili onim slavenskim narodima koji su već imali svoje matice (Matica srpska, 1826. i Matica češka, 1831) ili će ih tek stvoriti

(Matica lužičkosrpska 1847, Matica moravska 1852, Matica slovenska 1864, Matica poljska 1882). Ideju o osnivanju prvi je iznio Lj. Gaj 1829., a zaključak o osnivanju društva za njegovanje narodnog jezika i književnosti donio je hrvatski Sabor već 1836., a onda je odlukom Narodne čitaonice 1839. osnovana Matice ilirska kao kulturno i znanstveno društvo. Kako vlast nije htjela potvrditi pravila društva, u sklopu Narodne čitaonice zagrebačke 10. veljače 1842. osnovana je glavnica, tj. fond od dobrovoljnih priloga pod imenom Matica ilirska. Zadaća joj je bila “izdavanje starih klasika ilirskih, osobito dubrovačkih, organskim pravopisom, i inih korisnih knjiga od najnovijih spisatelja”. Drugim riječima, Matica je prvotno osnovana kao izdavačka kuća unutar Ilirske čitaonice s prvim odborom koji su činili Lj. Gaj, P. Štoos, A. Mažuranić, Lj. Vukotinić, V. Babukić i J. Vancaš. Grof J. Drašković bio je njezinim prvim predsjednikom, koji je na osnivačkoj skupštini kazao između ostaloga i to da mi “imademo mnogo starih i glasovitih djela iz 16. i 17. stoljeća kad još nemačka literatura u zipci bjaše”.

Prva knjiga koja je objavljena pomoću te glavnice bio je Gundulićev *Osman* s dopunom Ivana Mažuranića (1844), potom Demetrova *Teuta*, tiskana iste godine u Beču zbog straha od domaće cenzure. Godine 1847. Matica je preuzela izdavanje Kola od njegovog četvrtog sveska. Prije formalnoga utemeljenja Matice u novinama se bio pojavio članak “o stanju naše literature” u kojemu anonimni autor (najvjerojatnije M. Bogović) između ostaloga govori o književnim društvima te tvrdi da “tek kasnije vremenom, kad su tako zvane klase književnikah *ex professo* nastale da su se literature silnije razvijati počele”. To je prvi put da se javno govori o književniku kao zanimanju, a nastavak članka smjera na to da bi upravo neko društvo trebalo omogućiti da se ljudi i u nas profesionalno “literaturom zabavljaju”, umjesto da pisac plaća štampanje, traži pretplatnike, i na kraju sam mora putovati “za da koji desetak svojih knjigah rasproda”.

Kad su pravila Matice ilirske bila napokon odobrena (1847), političke prilike znatno su se pogoršale. Gašenjem Čitaonice za vrijeme Bachova apsolutizma Matica ilirska postaje samostalnom, ali je pod općim pritiskom germanizacije teško bilo tiskati suvremene knjige, osim starih rukopisa. Ipak, Matica i tada izdaje časopis Neven. Nakon pada Bachova apsolutizma živnula je izdavačka djelatnost, nikle su mnoge nove čitaonice i prve pučke knjižnice, a Matica izdaje znanstveni časopis Književnik (1864-66), od 1869. i središnji književni časopis Vienac.

Godine 1874. Matica ilirska se reformirala i promijenila ime u Maticu hrvatsku ponovo izabravši svestranoga i agilnoga Ivana Kukuljevića za predsjednika. Budući da je u međuvremenu osnovana Akademija bila orijentirana na znanost, a Društvo sv. Jeronima na pučku knjigu, na Matici je bilo da osvoji srednji stalež koji je dotad naginjao njemačkome i talijanskom štitu. Zato joj je smjer bio “širiti korisne nauke, na koliko ne spadaju na strogo znanstvenu i pučku knjigu” te “unapredjivati lijepu knjigu (beletristiku)”, pa je nakladničku djelatnost organizirala kroz dva niza – Poučnu knjižnicu i Zabavnu knjižnicu. Pitajući se zašto Matici “pokopasmo i zadnji još ostatak imena ilirskoga”, jedan od njezinih reformatora i budućih predsjednika Tadija Smičiklas, u Viencu je 1874. to ovako objasnio:

Priznajemo imenu ilirskomu, da je prije trideset godina bilo kao narodno, još i više, jer je potrgana uđa naroda sklapalo u jedno živo tijelo; priznajemo, da je imenom ilirskim poraslo najljepše i najzanosnije doba hrvatske povijesti. Ali sav je narod to ime pokopao, pa mu ni mi ne mogosmo sada istom novi hram graditi. *Ime je hrvatsko jače, ono zove Hrvata pod narodnu zastavu, ono promiče svu svijest narodu, ono se glasno javlja svakim dahom narodnim.*

Na poticaj Ilirske čitaonice, Matice ilirske i Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u Zagrebu je 1846. također dobrovoljnim novčanim prilozima osnovan i Narodni muzej. Odlukom

Sabora 1866. uređeno je ustrojstvo muzeja, njegov pravni položaj te načini financiranja, tj. Narodni muzej postao je Zemaljski muzej Trojedne Kraljevine pod upravom Akademije. Od 1870. Muzej izdaje svoj *Viestnik*, a njegove pojedine zbirke postupno su se razvijale u posebne odjele, odnosno specijalizirane muzeje kakve danas poznajemo. Neposredno nakon apsolutizma, nakon što je postalo jasno da Iliri nisu Slaveni, pa se sada “uhvatiše pojedini rodoljubi grčevito za *jugoslavensku ideju*” (V. Klaić), na poticaj I. Kukuljevića u Zagrebu je 1850. osnovano Društvo za jugoslavensku pověstnicu i starine. Kukuljević je bio prvi predsjednik, A. T. Brlić tajnik, a u odboru su bili i P. Preradović i M. Bogović. Društvo je od 1851. izdavalo časopis *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku*, a djelovalo je sve do 1878. kada se osniva Hrvatsko arheološko društvo.

Dobivši na bečkoj lutriji zgoditak od 30.000 dukata, zagrebački trgovac Kristofor Stanković podigao je 1833. kazališnu zgradu koju je iznajmljivao stranim putujućim glumačkim i pjevačkim družinama. Zgrada je imala i dvoranu u kojoj su se priređivali plesovi, a u njoj je neko vrijeme 1848. zasjedao i Hrvatski sabor. Kazališni prostor u kojemu je bilo oko 750 mjesta osvjetljavao se svijećama, od 1864. plinom, a od 1894. električnom strujom. Na zastoru je bila naslikana lepeza s umetnutom slikom *Djed, unuk i vila* Vjekoslava Karasa, “prvoga ilirskog slikara”. Prva predstava u Stankovićevu kazalištu ili Kazalištu na Markovu trgu bila je Körnerova drama *Niklas Graf von Zriny*, a izveli su je 4. listopada 1834. njemački umjetnici.

Na poziv Ilirske čitaonice u Zagrebu je 1840. gostovalo Leteće diletantsko pozorište iz Novog Sada koje je 10. lipnja 1840. izvelo Kukuljevićevu tragediju *Juran i Sofija*. Njemu se pridružilo više hrvatskih glumaca te nastavilo dalje samostalno djelovati kao Domorodno teatralno društvo. O njemu je brinulo “društvo čitaonice ilirske”, jer narod koji teži izobraženosti “bez boginje Thalie nemože”, pa ne samo da ga pomaže “dragovoljnim princiscima”, nego predlaže “ovdšnjem němačkom teatralnom društvu” po-

godbu kojom bi “naše domorodno teatralno društvo pod svoju skèrb na se primilo, ako mi igraoce platimo”. A sve zato da bi se jednom utemeljilo

... narodno kazalište naše, koje je u zadnjem saboru našem jednu od najglavniih skèrbih učinilo, buduć i ondi i u istom dèržavnom kraljevinah ovih saboru kao jedno od glavnih sredstavah za izobraženje mladeži i puka, i za najkoristniu školu jezika našega prepoznati bi, i tako se na stupanj, narodnoga interesa i instituta podignu...

prenosila je Danica 1841. riječi grof Draškovića, “predsjednika društva”.

Proći će i revolucionarna 1848. i desetljeće apsolutizma kad, nakon protjerivanja njemačkih glumaca, Domorodno teatralno društvo 24. studenoga 1860. preraste u profesionalno glumište pod imenom Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu, a saborskom odlukom 1861. novoj nacionalnoj kulturnoj ustanovi napokon bude zajamčena državna skrb. Artistički ravnatelji u početku su književnici D. Demeter i A. Šenoa, potom glumci i redatelji J. Freudenreich i A. Mandrović. Godina koje su tome prethodile “prvi hrvatski glumac” J. Freudenreich ovako se prisjećao:

One godine napisah *Graničare*. U proljeću 1857. propade Blattner, i tadanji dvorski savjetnik Konrad dade mi garderobu i knjižnicu, da putujem sa hrvatskimi članovi u Karlovac i Sisak, da do jeseni, dok sezona opet ne započne, na okupu držim ono malo hrvatskih glumačkih sila, te da se mlađahno hrvatsko kazališno društvo ne razpadne. – U jeseni primi upravu opet kazališni odbor u svoje ruke, te se je glumilo hrvatski i njemački. – U toj sezoni 1858. mjeseca veljače napisah *Crnu kraljicu*. – U jeseni iste godine nadode opet privatni poduzetnik Wallburg, koji nije bio vezan glumiti hrvatski, te mi pokojni doktor Demeter reče: “Dragi Josipe, nije jošte hora za hrvatsko kazalište. Idi i traži sreću svoju u svietu, i ne dođi prije dok ti ja ne pišem.” Uputismo se u Beč, gdje dobismo u istinu bez svakog pretjerivanja liep engagement na c. kr. ovlašć. kazalištu grofa Skarbeka u Lavovu. Tu probavismo do proljeća 1860. godine, vrlo obljubljeni. Za tim uputismo se u Beč, gdje sam u c. kr. ovlašć. kazalištu “Theater

an der Wien” kao mlađahni ljubovnik sa 80 for. plaće i 2 for. dnevnicne angažovan bio. Napokon u jeseni iste godine mjeseca rujna dobih pismo od dra. Demetra, u kojem mi piše: “Dragi Josipe, kao što sam ti kazao: nije hora, ajde u sviet, tako ti evo kažem: hora je, dodite. Sada ima hrvatskomu kazalištu obstanka.”

Dolaskom I. pl. Zajca 1870. osniva se i opera; opere su dotad prikazivale njemačke i talijanske putujuće družine, a od 1846. i s domaćim izvoditeljima, baš kako je bila izvedena i prva hrvatska opera *Ljubav i zloba* V. Lisinskoga. Istodobno je dolaskom P. Coronellija i I. Freisingera utemeljen i balet (1876). Stara kazališna zgrada bila je oštećena u potresu 1880., pa je 1881. u Hrvatskom saboru prihvaćena odluka o gradnji novoga kazališta. Zalažanjem Isidora Kršnjavoga kao novoga ministra za bogoštovlje i nastavu kazalište je dobilo novu zgradu koju je 14. listopada 1895. svečano otvorio kralj Franjo Josip I. simboličnim udarcem čekića što ga je za tu prigodu bio izradio kipar Robert Frangeš Mihanović. U međuvremenu je ban imenovao Stjepana Miletića intendantom čija je prva sezona 1894./95. bila ujedno i posljednja sezona u starom gornjogradskom kazalištu. Na Miletićev prijedlog svečani zastor za novo kazalište izradio je mladi slikar Vlaho Bukovac – *Preporod hrvatske književnosti i umjetnosti*, poznat pod imenom *Hrvatski preporod*. Bukovčeve “apoteoze Ilirstva” Miletić se u svojim zapisima ovako prisjećao:

Središte slike imao je biti Gundulić kao nosilac stare naše renesanse, okružen dubrovačkim pjesnicima, dok od drugog kraja dolaze ilirski preporoditelji da se poklone starijem drugu. Red pojedinih lica iz ilirske dobe označio je vrlo savjestno prof. Šrepel, te držim da nikoji izrazitiji tip nije izostao...

Nakon apsolutizma obnavlja se nacionalni kulturni život, pa se između ostaloga svečano obilježava i stogodišnjica *smrti* Andrije Kačića Miošića. Uoči proslave u Zagrebu je “domorodka” Jelisava Prašnička pozvala na sabiranje priloga za osnutak društva koje bi izdavalo pučke knjige, a dijelile se puku ili besplatno ili

uz neznatnu cijenu. Tako je u sklopu Matice ilirske otvorena Zaklada za izdavanje pučkih knjiga u kojoj je druga objavljena knjiga bila Kačićev *Razgovor*. U Zagrebu je 14. prosinca 1860. o Kačiću govorio kanonik Josip Marić, a u Zadru je sljedeće godine objavljen *Vienac uzdarja narodno ga o. Andriji Kačiću-Miošiću na stoljetni dan preminuća*, koji su uz pomoć zadarskog knjižara Petra Abelića priredili Ivan Danilov i Teodor Petranović.

Spomenuti Petranović, bivši glavni urednik Srbsko-dalmatinskog almanaha, jedan od osnivača i glavnih suradnika Pravdonoše, istodobno radi na oživotvorenju ideje od 1848. da se po uzoru na Maticu ilirsku osnuje i *Matica dalmatinska*. Osnovana je u Zadru 27. srpnja 1862. sa zadaćom da izdaje “korisne narodne knjige” s prvim predsjednikom T. Petranovićem. Sljedeće godine nova Matica počinje izdavati Narodni koledar, 1865. Narodnu pjesmaricu, 1884. list Iskru, a 1901. Glasnik Matice dalmatinske. Matica dalmatinska od 1911. djeluje u sklopu Matice hrvatske.

U duhu ilirizma bila je zamišljena i središnja znanstvena i umjetnička institucija južnoslavenskih naroda – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (*Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium*). Ideju o osnutku “učenoga društva za njegovanje prosvjete narodnim jezikom” iznio je još 1821. Tomaš Mikloušić u knjizi *Izbor dugovanj vsakoverstneh*, razradio je lider ilirskog pokreta Ljudevit Gaj u Danici 1836. i iste godine podržao Hrvatski sabor. Kako car taj zaključak nije prihvatio, Sabor je 1843., 1845. i 1847. obnavljao svoj zakonski prijedlog, pa je uslijedila revolucionarna 1848. i deset godina apsolutizma, da bi akciju za osnivanje Akademije 1860. nastavio đakovačko-srijemski biskup Strossmayer. Strossmayer predaje banu Josipu Šokčeviću zakladni list na 50.000 forinti za osnivanje Akademije uz popratno pismo u kojem izražava želju da bi se u Akademiji “imali stjecati svi bolji umovi” – “da viećaju kojim bi se načinom imala najpreče stvoriti jedna narodna knjiga na slavljenskom jugu, i kako bi imala uzeti u svoje okrilje sve struke čovječe znanosti”.

Pitanje osnivanja Akademije biskup je Strossmayer službeno pokrenuo na sjednici Hrvatskoga sabora od 29. travnja 1861. Sabor je na njegov prijedlog istoga dana izabrao odbor koji je izradio statut Akademije, ali je car i kralj Franjo Josip tek 4. ožujka 1866. odobrio znatno izmijenjena pravila, pa je prva sjednica novo-osnovane Akademije održana 26. srpnja 1866. Sabor je proglasio prvim pokroviteljem Akademije biskupa J. Strossmayera, dok je Rački postavljen za prvoga predsjednika, a za tajnika Gjuro Daničić. Ujedno je izabrano 14 njezinih stalnih članova među kojima su bili B. Šulek, Lj. Vukotinović, M. Bogović, A. Veber, Š. Ljubić i V. Jagić, ali ne i I. Kukuljević, koji je to odbio biti s motivacijom što zbog političkih razloga istodobno nisu bili imenovani i Lj. Gaj, D. Demeter, I. Mažuranić te V. Babukić. Prvo su osnovana tri razreda: historičko-filološki, filozofičko-juridički i matematičko-prirodoslovni, a 1900. bit će predložen i četvrti, razred za književnost i umjetnost, koji djeluje od 1919.

Strossmayer je 1868. otkupio knjižnicu i rukopise I. Kukuljevića Sakcinskoga pa je u sklopu Akademije osnovana knjižnica s arhivom. U posebnome odjelu starih i rijetkih knjiga čuvaju se prva izdanja djela D. Zlatarića, H. Lucića, A. Čubranovića, M. Držića, J. Barakovića, M. Marulića, M. Divkovića, F. Vrančića, M. Vlačića, P. Zrinskoga, P. R. Vitezovića, I. Lucića, B. Krčelića i dr. Zahvaljujući zbirci slika koju je J. J. Strossmayer darivao Akademiji, utemeljena je i Galerija starih majstora (1884). Akademijinim osnutkom pokrenuta je i bogata nakladnička djelatnost, u prvome redu znanstvenih periodičkih publikacija Rad JAZU (1867), Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium (1868), Starine (1869), Stari pisci hrvatski (1869), Ljetopis (1877), Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium (1877), Djela JAZU (1882), Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (1896), Građa za povijest književnosti hrvatske (1897), Prirodoslovna istraživanja (1913) itd.

Čim je osnovana, Matica ilirska povezala se s Akademijom kako bi zajednički tiskale književna i znanstvena djela, ali to za-

jedništvo nije funkcioniralo. Naime, dok se Akademija posvetila znanosti, a Matica srednjem staležu, pučke knjige bile su u ingerenciji Društva sv. Jeronima. Po uzoru na slovensko Društvo sv. Mohora te slična češka, slovačka, poljska, mađarska i njemačka društva, Društvo sv. Jeronima osnovano je odmah nakon Akademije 1868. na prijedlog zagrebačkoga nadbiskupa J. Haulika, koji mu je bio pokrovitelj, a prvi predsjednik zagrebački kanonik Tomo Gajdek. Prvi odbornici bili su svećenici zagrebačke nadbiskupije, osim Ivana Trnskoga, a među suradnicima bilu su i A. Šenoa, M. Stojanović, V. Novak, A. Harambašić te V. Deželić st., koji je bio i doživotni počasni predsjednik Društva. Svrha Sv. Jeronima bila je “izdavati i uz jeftinu cijenu širiti pučke spisove, dobrim duhom pisane, zabavno-poučne struke”. Od osnutka Društvo je u visokim nakladama objavljivalo popularna poučna i nabožna djela uglavnom domaćih autora, a od 1870. redovito objavljuje kalendar Danicu, koji je postao “jednom od najpopularnijih knjiga hrvatskih”. Prve godine Danica je tiskana u 3.000 primjeraka, 1890. u 32.000, 1909. u 50.000, da bi 1918. dosegla nakladu od sto tisuća primjeraka. I naklada drugih knjiga svake se godine povećavala – od 3-5.000 primjeraka prvih godina na gotovo pedeset tisuća primjeraka tijekom Prvoga svjetskog rata. Društvo je 1878. imalo 4.100 registriranih članova, najviše svećenika i učitelja te oko 15% seljaka, no nakon pedesetak godina broj seljaka popeo se na gotovo 90% članova. Do Prvoga svjetskog rata Društvo je djelovalo kroz mnoge svoje zaklade, a 1919. mijenja ime u Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima.

Dobar dio članstva Sv. Jeronima činio je ujedno i članstvo Hrvatskoga pedagogijsko-književnog zbora, koji je osnovan samo godinu poslije (1871). Kao strukovna udruga Zbor je okupljao uglavnom učitelje, među osnivačima bio je i prvi predsjednik Ivan Filipović, autor *Domorodne utěhe* (Neven, 1852) zbog koje je s Bogovićem bio osuđen na šest mjeseci zatvora, pokretač i urednik *Bosiljka* (1864), pisac mnogih knjiga za učitelje, djecu i mladež, među kojima i prve naše stilistike (*Kratka stilistika za*

građanske i više djevojačke škole, 1876). Zbor se pokraj cehovskih problema bavio tiskanjem knjiga i pedagoške literature (Pedagoška biblioteka, poslije Knjižnica za učitelje te Omladinska knjižnica), listova i časopisa, među kojima i Smilje (1873), a preuzeo je i izdavanje časopisa Napredak (pokrenut 1859). Zbor je, između ostaloga, podigao Hrvatski učiteljski dom (1889) te osnovao Savez hrvatskih učiteljskih društava (1885), Učiteljsku knjižnicu i čitaonicu (1890) i Hrvatski školski muzej i arhiv (1901). Zbor je 1895. imao 11.504 člana te je objavio 11 knjiga u 109.200 primjeraka.

Kada je 29. travnja 1861. na hrvatskom Saboru biskup Strossmayer predložio da se u Zagrebu što prije osnuje JAZU, predložio je također da se s njom osnuje i “jugoslavensko sveučilište”. Obrazloživši potrebu obiju institucija te osiguravši Akademiji temeljni kapital, za sveučilište je Strossmayer obećao darivati svoju plaću velikoga župana Virovitičke županije. Poslije je Strossmayer darovao još pedeset tisuća forinti, koliko i grad Zagreb kao jedan od njegovih utemeljitelja.

Tradicija europskih sveučilišta ili univerziteta (lat. *universitas*, udruga, zajednica) seže sve do 12. st. kada su prve visoke škole kao *studium generale* bile dostupne studentima i nastavnicima bez obzira na to otkuda dolazili. Nastavnici i studenti udruživali su se u *universitas* koje su bile relativno neovisne o svjetovnoj i crkvenoj vlasti. *Studium generale* imao je četiri fakulteta (škole, koledža): medicinski, pravni, teološki i filozofski, u njima se proučavalo “sedam slobodnih umijeća” (*septem artes liberales*), a nazvana su slobodnima, jer su se njima mogli baviti samo slobodni ljudi. Bio je to temelj sveukupne naobrazbe. Pojam *universitas* krajem 14. st. posve je potisnuo prvotni naziv *studium generale*. Najstarija i najpoznatija srednjovjekovna europska sveučilišta su u Italiji (Salerno, Bologna, Napulj, Rim, Padova), Francuskoj (Pariz, Montpellier, Toulouse), Engleskoj (Oxford, Cambridge), Austriji i Njemačkoj (Beč, Heidelberg, Köln), Španjolskoj (Salamanca), Češkoj (Prag), Poljskoj (Krakov), Švicarskoj (Basel) i Švedskoj (Uppsala).

Prvo sveučilište osnovano u Hrvatskoj bilo je u Zadru krajem 14. st. kada je dominikanski studij dignut u red *studia generalia* sa svim sveučilišnim pravima i povlasticama. No, početkom Zagrebačkoga sveučilišta obično se smatra 23. rujna 1669. kada je kralj Leopold zagrebačkoj isusovačkoj akademiji dodijelio prava i povlastice koja su pripadala i drugim sveučilištima u habsburškim zemljama. Akademija ostaje u rukama isusovaca do 1773. kad papa Klement XIV. raspušta ovaj red. Carica i kraljica Marija Terezija dekretom 1776. osniva Kraljevsku akademiju znanosti (*Regia scientiarum academia*) s tri studija ili fakulteta: teološki, pravni i filozofski. Iako su se organizacijski oblici mijenjali, do 1874. ona ostaje najvišom školskom ustanovom u Hrvatskoj i Slavoniji. Nakon Strossmayerove inicijative i saborske odluke *Zakonskim člankom ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* 19. listopada 1874. svečano je otvoreno moderno Sveučilište u Zagrebu. Za prvog rektora bio je izabran Matija Mesić, koji je svečani govor počeo riječima: “Velik je dan, što ga danas slavi vaskoliki hrvatski narod”. Nepunu godinu na mjestu hrvatskoga bana bio je ilirac Ivan Mažuranić, koji je 5. siječnja 1874. potpisao zakon o ustrojstvu Sveučilišta, a u rujnu iste godine Sabor će krenuti u reformu pučkih škola.

Zagrebačko sveučilište činili su bogoslovni (teološki), pravoslavni (pravni) i mudroslovni (filozofski) fakultet. Prva dva već su bila organizirana u okviru bivše Pravoslavne akademije, a Bogoslovni u okviru sjemeništa. U sastavu filozofskog fakulteta u početku je djelovalo šest katedara (za filozofiju, opću povijest, hrvatsku povijest, slavensku filologiju, klasičnu filologiju latinsku i klasičnu filologiju grčku) te bilo zaposleno šest profesora i upisano 26 studenata. Prvi profesor zagrebačke slavistike postao je češki slavist Leopold (Lavoslav) Geitler, a držao je kolegije iz slavenske filologije i poredbene gramatike indoeuropskih jezika.

Uoči sljedeće akademske godine 1875./76. od Katedre za filologiju slavensku s osobitim obzirom na povijest jezika i literature hrvatske i srpske odvaja se Katedra za hrvatski ili srpski

jezik i književnost. Za profesora je 1877. imenovan Armin Pavić, koji je predavao jezikoslovne i književne kolegije uglavnom s područja hrvatske dopreporodne i usmene književnosti. Za Geitlerova nasljednika izabran je 1886. Tomislav Maretić koji je držao brojne filološke kolegije, među kojima i književne, pa se Pavićevi i Maretićevi kolegiji smatraju začecima *kroatistike* kao znanstvene i sveučilišne discipline.

No, kroatistika je više mjesta u sveučilišnoj nastavi dobila nakon 1902. kad mjesto profesora pri Katedri za hrvatski ili srpski jezik i književnost dobiva Gjuro Šurmin. Godine 1909. na mjesto profesora dolazi Dragutin Boranić, pa se 1910. ova katedra dijeli na jezičnu, koju vodi Boranić, i književnu katedru, koju vodi Šurmin. Na književnoj katedri docentom je 1911. postao Branko Drechsler Vodnik, koji je predavao prvo stariju, a potom i noviju hrvatsku književnost. Dio nastave iz starije hrvatske (i srpske) književnosti od 1923. držao je Franjo Fancev, koji će preuzeti vođenje katedre poslije Vodnikova umirovljenja (1925). A kad 1930. Antun Barac bude izabran za docenta novije hrvatske i ostalih jugoslavenskih književnosti (tj. slovenske i srpske), književna se katedra dijeli na dvije – na Katedru za stariju hrvatsku književnost i na Katedru za noviju hrvatsku i ostale jugoslavenske književnosti; prvu je vodio Franjo Fancev, a drugu Antun Barac.

Uz moderno sveučilište išla je i moderna njegova biblioteka. Kraljevska sveučilišna knjižnica osnovana je 1875. i pod tim je imenom djelovala do 1918. I ona je kao i Sveučilište ponikla iz knjižnice isusovačkoga kolegija u Zagrebu (1607), odnosno knjižnice Kraljevske akademije znanosti (1776). U njezin fundus ušle su, između ostalih, i knjižnice zagrebačkog kanonika Baltazara Adama Krčelića, biskupa Maksimilijana Vrhovca, obitelji Zrinski, Patačić, Kušević te Lj. Gaja, V. Jagića, N. Tomašića i dr. Godine 1837. dobila je pravo na obvezne primjerke svih tiskovina Hrvatske i Slavonije. Tijekom ilirizma njezin je knjižničar bio Matija Smodek, koji je izradio katalog s oko 24.000 svezaka. Smodeka je naslijedio Ivan Kostrenčić, koji je u novoj zgradi u sklopu

Sveučilišta, kao “prvi hrvatski sveučilišni bibliotekar”, utemeljio studentsku i profesorsku čitaonicu te zbirke i čitaonice stare i rijetke građe, da bi na kraju mandata 1911. Knjižnica brojila preko 125.000 svezaka. Zato se pristupilo gradnji veće moderne zgrade koja je otvorena 1913. za uprave Velimira Deželića, koji je reformirao rad Knjižnice. U nju je 1915. smještena i knjižnica zagrebačkoga Kaptola (tzv. Metropolitana) s preko 250 inkunabula.

Manje je poznato da su npr. B. Šulek i Lj. Vukotinić bili ne samo pioniri naše publicistike, već i prirodoslovci, Vukotinić pak jedan od utemeljitelja modernoga nacionalnog prirodoslovlja. Ne samo da se bavio petrografijom, mineralogijom i geologijom te je bio – spomenuto je – jedan od osnivača Narodnoga muzeja, tajnik Gospodarskoga društva (1854) i urednik Gospodarskoga lista (1855-57), nego se Vukotinić posvetio botanici, istraživao hrvatsku floru i u koautorstvu s J. Schlosserom objavio nekoliko fundamentalnih djela iz ove struke (*Pregled hrvatske flore*, 1843, *Bilinar*, 1873. i *Hrvatska flora*, 1869). Vukotinićev herbarij danas je dio zbirke *Herbarium Croaticum* u Botaničkom zavodu Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta u Zagrebu. A pred kraj života dočekao je Vukotinić da S. Brusina i Gj. Pilar 1885. osnuju Hrvatsko naravoslovno društvo, od 1908. Hrvatsko prirodoslovno društvo, koje je radilo na razvoju prirodnih znanosti. Prvi predsjednik S. Brusina pokrenuo je 1886. Glasnik Hrvatskoga naravoslovnog društva, a 1900. organizirane su sekcije koje su okupljale stručnjake i amatere iz područja geografije, ornitologije, astronomije, ihtiologije, entomologije i dr., pa i zaštitare prirode (Mladi čuvari prirode). Društvo je 1911. pokrenulo časopis *Priroda* (od 1911) kojim je počela popularizacija prirodnih znanosti.

Posljednja kulturna institucija osnovana u 19. stoljeću bilo je Društvo hrvatskih književnika. Osnovano je 17. travnja 1900. u Zagrebu sa svrhom “da se književnici udruže i podupru te da bez obzira na političke smjerove unapređuju hrvatsku književnost”, “da zaštićuje interese i diže ugled književničkog staleža” te “potpomaže prave članove i njihovu siročad”.

Prve ideje o osnivanju udruge pisaca javile su se još u preporodu u sklopu osnivanja tadašnjega Društva, odnosno Matice ilirske, a potom i nakon osnivanja JAZU i prijedloga o njezinu spajanju s Maticom. Među prvima su o pitanjima književnoga života, odnosno društvenoga statusa pisca i knjige javno raspravljali Gaj, Vraz i Vukotinović, ali sve do kraja stoljeća nije bilo konkretnih akcija. Tek u modernističkome pokretu, u atmosferi generacijske podijeljenosti nacionalnoga kulturnoga života devedesetih godina, u polemikama između starih i mladih, potaklo se i pitanje književne udruge. Godine 1897. u sastavu tadašnjega Društva hrvatskih umjetnika neformalno je djelovao Klub hrvatskih književnika kojega je glavni pokretač bio Milivoj Dežman, a sljedeće godine održan je prvi neformalni dogovor o mogućem osnutku DHK te izrađen prijedlog pravilnika. Matica 1899. podržava osnivanja DHK izvan Matice koje bi ona “moralno i materijalno pomagala”, te pregovara s predstavnicima Kluba. Nakon zaključka da se “ima ustrojiti obćenito društvo hrvatskih književnika”, u drugome pokušaju vlada je 17. ožujka 1900. potvrdila pravila budućega društva. Odobrenje je potpisao ban Khuen-Héderváry.

Osim svrhe, pravilima su ustanovljene četiri kategorije članova: “pravi članovi, zakladnici, utemeljitelji i izvanredni članovi”. Pravim članom mogao je postati hrvatski književnik koji je “izdao djelo koje književne struke, ili je barem dvije godine suradnik časopisa”, a imao je aktivno i pasivno pravo izbora. Društvom upravlja upravni odbor koji između sebe bira dva potpredsjednika, tajnika, blagajnika i reditelja. Osnivačka je skupština održana 22. travnja 1900. u Domu MH, na kojoj je u nazočnosti 103 književnika za prvoga predsjednika izabran najstariji tada živući književnik, ilirac Ivan Trnski. Na početku Društvo broji 240 pravih članova, već 1903. dvostruko, tj. 11 zakladnika, 95 utemeljitelja, 15 dobrotvora, 274 prava člana, od kojih polovica iz Zagreba te 57 izvanrednih članova. U studenome 1901. mlado je Društvo priredilo svečanu proslavu spomenute 400. godine hrvatske knji-

ževnosti, a tom je prigodom otkrivena i spomen-ploča Augustu Šenoi na kući u kojoj je umro.

Nakon inicijative da mlado Društvo ili obnovi Vienac, ili da pokrene vlastiti almanah s prikazom rada Društva i beletrističkim prilozima, 1. siječnja 1906. počeo je izlaziti mjesečnik DHK Savremenik, koji je – s nekoliko prekida – izlazio do 1941. godine. Prema pravilima iz 1906., kojima je Društvo moglo izdavati knjige i časopise, krajem 1908. formiran je fond za pokretanje edicije *Suvremeni hrvatski pisci* u kojoj će biti do rata objavljeno pedesetak naslova, a posebice zapažena bila je tijekom urednikovanja Julija Benešića (1909-20). Među objavljenim naslovima i glasoviti je zbornik-antologija *Hrvatska mlada lirika* (1914).

Tek što se DHK pojavilo i otpočelo svoju nakladničku djelatnosti nikle su još dvije književničke organizacije. Najprije je 3. listopada 1909. osnovan Klub hrvatskih književnika u Osijeku kao svojevrсна reakcija na jak esekerski duh koji je vladao u tadašnjem Osijeku. Osnivač je bio osječki pjesnik Rudolfo Franjin Magjer, a svrha Kluba “promicati interese hrvatske knjige i hrvatskog jezika, izdavanje zabavnih i poučnih djela literarne vrijednosti i priređivanje zabavno literarnih posijela”. Klub je izdavao *Književni prilog* (1909-24), almanah *Mi* (1910) te zabavnik i kalendar *Jeka* od Osijeka (1918-24). Od 1912. Klub mijenja naziv u Klub hrvatskih književnika i umjetnika te je aktivan do Drugoga svjetskog rata.

Četiri godine potom, 15. ožujka 1913. osnovano je Kolo hrvatskih književnika u Zagrebu sa svrhom “promicati književnost i umjetnost u hrvatskom i kršćanskom pravcu”. Radi se o reakciji u prvome redu na naprednjaštvo i liberalizam DHK i njegov *Savremenik*. Ime je predložio Kerubin Šegvić, za počasnog predsjednika izabran je pjesnik i filozof Đuro Arnold, za predsjednika V. Deželić stariji, pisac i ravnatelj Kraljevske sveučilišne biblioteke, za njegova zamjenika Svetozar Ritig, urednik Katoličkog lista, a za tajnika Rudolf Horvat, vlasnik *Prosvjete*. Reakcije na novo društvo kretale su se od prigovora što će promicati kršćanska,

a ne katolička načela i traženja da se zove Kolo hrvatskih katoličkih književnika do proglašavanja “neugodnom pojavom”, jer su Kolo osnovali klerikalni elementi koji su ionako nezadovoljni slobodom književnosti. Matoš novo društvo pozdravlja iz načelnih razloga, jer se ne moraju svi slagati s DHK, ali ga vidi kao znak razbijanja književnog jedinstva i podjele na antinacionalnu i nacionalnu, odnosno kozmopolitsku i kršćansku struju, što je ne samo netočno već i opasno, jer “katolički ne znači hrvatski, ne znači nacionalan, već univerzalan, kozmopolitski”. Kolo je sljedeće 1914. pokrenulo vlastiti časopis Hrvatska prosvjeta sa zadrugom Narodna prosvjeta koja je imala vlastite tiskare u Zagrebu i Požegi te izdavala knjige u dvjema svojim knjižnicama – Znanstvenoj i Zabavnoj.

Među sedmoricom inicijatora Kola hrvatskih književnika, osim spomenutih K. Šegvića, V. Deželića i S. Ritiga, bili su i Ferdo Šišić, Stjepan Širola i Emil Laszowski. Inicijativni je sastanak održan krajem travnja 1913. u prostorijama Braće hrvatskog zmaja. Upravo su Deželić i Laszowski bili među onima koji su osam godina ranije, 16. studenoga 1905., utemeljili Družbu Braće Hrvatskoga Zmaja. Riječ je o društvu čija je svrha bila da kao domoljubno apolitično bratstvo čuva i obnavlja hrvatsku kulturnu baštinu i održava uspomenu na događaje iz hrvatske prošlosti i na zaslužne Hrvate. Ime je bilo odabrano po uzoru na Ordo equestris draconis (Red zmajskih vitezova) hrvatsko-ugarskog kralja Sigismunda, koji je utemeljen 1408. i u kojem su prvotno pretežito bili Hrvati. Znakom Družbe postao je zlatni zmaj zelenih krila, koji čuva štit s povijesnim hrvatskim grbom, a zaštitnik je sv. Juraj, dok je Družbino geslo glasilo *Pro aris et focis Deo propitio* (Za žrtvenike i ognjišta, s Božjom pomoći). Među prvim akcijama Družbe bio je prijenos posmrtnih ostataka Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana iz Bečkog Novog Mjesta u Zagrebačku katedralu 1919.

Uz ime Isidora Ise Kršnjavija, povjesničara umjetnosti, slikara i Héderváryjeva ministra bogoštovlja i nastave 1891.-95., prvog

profesora povijesti umjetnosti na Zagrebačkom sveučilištu, prvog ravnatelja Strossmayerove galerije i urednika prvoga kataloga, vezuje se niz važnih kulturnih akcija. Izgradio je te obnovio mnoge crkve i škole, među njima gimnazije u Zagrebu i Sušaku, pa Glazbeni zavod i Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu, reorganizirao Arheološki muzej, otvorio brojne umjetničke ateljee i omogućio mnogim umjetnicima stipendije. Kršnjavi je potaknuo osnivanje ne samo Muzeja za umjetnost i obrt (1880) i Obrtne škole (1882), već i prvoga nacionalnog Društva umjetnosti (1878). Upravo će se s tim Društvom umjetnosti i Kršnjavijem razići mladi slikari i kipari koji će po uzoru na bečku secesiju (lat. *secessio* – izdvajanje, razdruživanje) 1896. iz njega istupiti te osnovati prvo Umjetnički krug, a 1897. vlastito Društvo hrvatskih umjetnika.

Ovaj sukob izrodio se u sukob tzv. mladih i starih, a okidač je bila rasprava o modernoj umjetnosti koju je pod naslovom *Secesija* u Matičnome Viencu 1898. objavio Ivo Pilar, a u kojoj se njezin autor zauzima za novu umjetnost i nove medije. Secesiju i novo Društvo vodio je Vlaho Bukovac, središnja osoba svih tadašnjih umjetničkih zbivanja. Prva velika manifestacija novoga Društva i secesioniranih umjetnika bio je Hrvatski salon, izložba hrvatskih slikara i kipara kojom je otvoren Umjetnički paviljon u Zagrebu. Riječ je o finalu akcije koja je otpočela još 1896. pripremanjem hrvatskih umjetnika za Milenijsku izložbu u Budimpešti, kojom je Mađarska obilježila tisućgodišnjicu svoje državnosti. Na Bukovčev su nagovor hrvatski umjetnici tražili da se u Pešti sagradi vlastiti montažni umjetnički paviljon. Nakon završetka izložbe željezna konstrukcija hrvatskoga paviljona prenesena je u Zagreb na današnju lokaciju, potom je bio raspisan natječaj za podizanje Paviljona, radovi bivaju povjereni bečkim arhitektima Hellmeru i Fellneru, a gradnju izvode zagrebački graditelji Hönigsberg i Deutsch pod nadzorom gradskog inženjera M. Lenucija. U sljedeće dvije godine 1897. i 1898. zgrada Umjetničkoga paviljona je dovršena te svečano otvorena 15. prosinca 1898. i to reprezentativnom izložbom Hrvatski salon.

Dok je mlado Društvo umjetnika radilo na institucionalizaciji i modernizaciji svoga rada, ideje moderne arhitekture iz Beča u Zagreb prenosio je Wagnerov učenik Viktor Kovačić, koji je 1906. zajedno sa S. Podhorskim i V. Bastlom osnovao Klub hrvatskih arhitekata. A Vlaho Bukovac, razočaran polemikama oko izložbe Hrvatski salon, nakratko se povukao, da bi 1908. bio izabran za predsjednika Društva hrvatskih umjetnika Medulić u Splitu. Glavni ideolog ovoga društva bio je kipar Ivan Meštrović, čija je umjetnost do punoga izražaja došla 1910. na zagrebačkoj izložbi *Nejunačkom vremenu usprkos*, a na kojoj su uz hrvatske (I. Meštrović, M. Rački, T. Krizman, Lj. Babić) izlagali slovenski i srpski umjetnici. Dvije godine poslije na ulazu u zgradu u HNK postavljen je Meštrovićev *Zdenac života* (1905).

U sastavu tadašnjega Društva hrvatskih umjetnika neformalno je 1897. djelovao Klub hrvatskih književnika iz kojega će poslije niknuti DHK. Na isti je način u sklopu mladoga DHK, kao jedna od njegovih sekcija, djelovao novinarski klub iz koga će potom niknuti Hrvatsko novinarsko društvo. Naime, ujesen 1907. odbor za osnivanje samostalnoga društva izradio je Pravila Hrvatskog novinarskog društva i poslao ih Zemaljskoj vladi na odobrenje, koje je stiglo tek ujesen 1910. Društvo je utemeljeno 18. prosinca 1910. u Zagrebu sa 61 članom, a za prvoga predsjednika izabran je Milan Grlović. Među prvim članovima bili su i M. Jurić Zagorka, M. Dežman i A. G. Matoš. Nakon prve godine Društvo je došlo pod udar policije, a tijekom rata vlada je zabranila njegovo djelovanje.